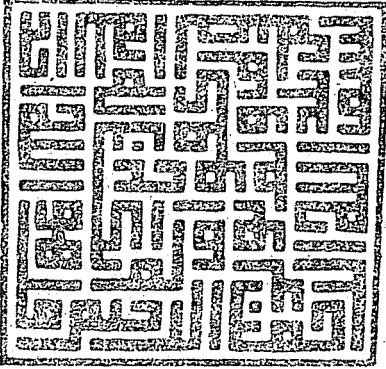

HAZİRAN 1992

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

8. Sayı

Atatürk Üniversitesi Basımevi — ERZURUM, 1988

BELÂĞAT EKOLLERİ VE ANADOLU BELÂĞAT ÇALIŞMALARI

Öğr. Gör. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU

”B e l â ğ a t” ve ”B e y â n” kelimeleri ayrı ayrı köklerden türetilmiş olmakla beraber, aralarında hiçbir fark gözetilmeden, usul ve kaideleri tekâmül etmiş ilmin adı olmada eş anlam kazandıkları görülmektedir. Aslında bu eşleşmeyi, kelimelerin lugat anlamları arasındaki yakınlık ve hatta beraberlik sağlamıştır denebilir. Meselâ birinci kelimenin köküne bağlı olarak türetilmiş olan bir çok kelimenin ortak oldukları anlamlar şöyledir: Erişmek, eriştirmek, sonuca varmak, sonuçlandırmak, zihinde oluşan bilgi hamulesini sistemli bir şekilde arzede bilme, gibi. İkinci kelimenin köküne bağlı olarak türetilmiş olan kelimelerin hemen hemen birleştikleri mânalarda şöyledir: zahir olma, zahir kılma, zekice konuşmak, gönüldeki manaları fahişçe ortaya koymak, maksadı izhar etmek, delil ile ispatlamak vs. gibi. Şu halde, delâletleri itibariyle bu iki kelime birbirine mezcedilince, burada maksadımıza uygun olan ”Zihinde oluşup açığa vurulmak istenen manânın, bilinçli ve sistemli bir tarzda karşı tarafa aktarılması” manâsı elde edilmiş olur. Böyle bir anlam birliği hasıl olunca, belâgat ve beyânın insanla başladığı söylenebilir. Çünkü insan, gönlünden geçen duyguları açık ve seçik bir tarzda anlatabilme melekesiyle yaratılmıştır: ”İnsanı yarattı, ona beyânı öğretti” (er-Rahman, 55/3-4). Aristo da (mö. 384-322), teşbihli ve tasvirli konuşmaların, insanlığın ta çocukluk döneminden başladığını ve bu meziyeti sayesinde diğer hayvanlardan ayrıldığını beyân eder¹. Ne Aristo’yu ve ne de Abdulkahir el-Curcânîyi, okuması şöyle dursun, hiç isimlerini bile duymamış herhangi bir köylünün rahatça belâgat yapması, bu sanatın fitraten insanda mevcut olduğuna canlı bir delildir.

İlim olarak belâgat, şiir ve dinamik tefekkürden sonra başlamıştır. M.Ö. 5. yy. yaşamış olan Sofistler’in yanlış düşüncelerini ve ibare (ifade) hatalarını tashih maksadıyla Aristo, ”Mantık” ve ”Rhetorique=el-Hitabe”sini te’lif ettiği görülmektedir². Mantık ve Retorika, başka bir deyişle mana ve ibare...Yani, sağlıklı ve güçlü bir manayı dil kurallarına göre arzetme.. Aristo’nun bir diğer te’lifi de ”Şiir kritiği” mahiyetindeki Poetika(=Fennü’ş-şi’r) adlı eseridir. Özel-

(1) bk. Poetika (Fennü’ş-şi’r), Arapçaya trc. Abdurrahman Bedevi, s. 12

(2) bk. İbrahim Sellâme, Belâgatü Aristo beyne’l-Arebi vel’-Yunan, s. 24 vd.

likle Retorika ile Poetika, İslâm öncesi devirlere göre ortaya konmuş önemli belâgat mahsulleri olduğu inkâr edilemez. Ancak, bir fasahat ve belâgat mu'cizesi olan Kur'anın, seferber ettiği İslâm alimlerinin, uzun ve yorucu çalışmalarla ortaya koydukları dev belâgatı, Aristo'nun estetik mülâhazalarıyla ortaya koyduğu bazı kriterlere bağlamanın da çok büyük haksızlık olduğunu söylemek lâzımdır¹.

İslâmî devirde muhtelif kaynaklardan beslenerek olgunlaşan belâgat ilmi, aldığı bu değişik gıda sebebiyle belirgin iki temel karakter arzeder. Bunlardan birisi "Edebî" diğeri ise "Kelâmî" karakterdir. el-Cahız (öl. 250/864), Şu'ubîlere (Arap dil belâgatını inkâr eden zümreye) karşı üstün bir edebî kişilik sergilerken, bazı belâgat konularındaki kelâmî karakterin izlerini de çizmiş oluyordu. Nitekim İbn Mu'tez (öl. 296/908), "el-Mezhebü'l-kelâmî"

adıyla bir edebî sanat naklederek, bunu aynı isimle el-Cahız'dan aktardığını beyan etmektedir². Ebü Hilâl el-Askerî (öl. 395/1004) bu ikilemeye biraz daha açıklık getirerek: "Bu kitapta kelâmçıların değil, şair ve yazar gibi söz teknisyenlerinin metodunu seçtim. Bundan dolayı sözü uzatmak istemedim." demektedir³. Terceme hareketlerinden sonra bu ayırım daha da belirgin bir şekil almış ve es-Suyûtî'nin (öl. 911/1505) deyimi ile "Arap ve Büleğâ", "Acem ve Felsefe" metodları olarak taayyün etmiştir⁴. İbn Haldun (öl. 809/1406) belâgat alimlerini coğrafî bölgeler içinde değerlendirerek, genelde manaya ağırlık veren Horasan ve Maveraü'n-nehr muntkasında yaşayanlara "Meşârika", manadan ziyade lafızların süsüne ağırlık veren Endülüs ve K. Afrika muntkası belâgatçılarına da "Meğâribe" adlarını vermiştir⁵. Başlangıçta "Edibbler" ve "Kelâmçılar" ayırımı ile başlayan bu ekolleşme, İbn Haldun'un ortaya koyduğu "Bedîciler" ekolü ile bu sayı üçe çıkmış oldu. Bu durumda, mantık ve felsefenin ağırlıklı olduğu kelâm üslûbuna "Meşârika", edebiyatın ağırlıklı olduğu üslûba "Arap ve Büleğâ", bedî sanatların ağırlıklı olduğu üslûba da "Meğâribe" ekolleri denmiştir.

Şayet İbn Haldun, genelde İstanbul'un fethinden sonra başlayan ilmi çalışmaları görmüş olsaydı, başka bir deyişle günümüzde, veya hiç olmazsa günümüzden bir iki asır önce yaşamış olsaydı, acaba Anadolu belâgat çalışmaları için neler söylemiş olacaktı, bilemiyoruz. Fakat o günün İslâmî ilimler coğrafyasını

(1) Mısırlı edib T. Hüseyin, 1931'de Londra'da akdolunan 12. Müsteşrikler kongresine sunduğu "La Rhetorige Arabe de Djahiz a Abdelkaher=el-Cahız'dan Abdulkahir'e kadar Arap Belâgatı" adlı tebliğin son cümlesi şöyle bitmektedir: "Öyle ise Aristo, Müslümanların sadece felsefede ilk muallimi değil, onların belâgat'ta da ilk muallimleridir". Bu iddia, Müslim gayri Müslim, insafî ve taraşsız ilim adamlarının kabul edemeyeceği bir iddiadır. Nitekim H. Ritter, neşrettiği "Esrarü'l-belâga" (1954, İst.)'nın İngilizce mukaddimesinde (s. 3 vd.) bu görüşü şiddetle kınamaktadır.

(2) bk. el-Bedî', s. 53

(3) es-Sinaateyn, s. 15

(4) bk. Hüsnü'î-muhazara, I, 157

(5) Mukaddîme, S. 552

”Meşarika” ve ”Meğaribe” adları ile değerlendirmeye tabi tutan İbn Haldun, her halde Anadolu’daki ilmi çalışmalara karşı tamamen sessiz kalamıyacaktı. Belâgat ilmi üzerinde araştırmalar yapan günümüz Arap müellifleri, bu ekollerden söz ettikleri halde¹, maalesef Anadoludaki belâgat çalışmalarına en ufak bir işarette dahi bulunmadıkları görülmektedir. Çalışmamızın bu safhasında, Anadolu belâgat çalışmaları için ”Ekol” deyimini kullanmamız biraz erken olacak ve belkide mübalağalı sayılacak. Ancak, Arapça ve Türkçe yapılmış tüm belâgat çalışmaları üzerinde hususî bir ihtisas yapılırsa, bir çok özellikler arzeden bir dördüncü ”Ekol”den söz edilebileceği kanaatını taşımaktayız.

MESÂRIKA
(Kelâm-Felsefe)
EKOLÜ

İbn Haldun’a göre ”Maânî” ve ”Beyân” ilimlerin’ce Meşarika alimleri, Meğaribe alimlerinden çok daha güçlüdürler. Bunu da iki sebebe bağlamaktadır. Birisi, Doğudaki maddî gelişmişliğin (Umranın) kazandırdığı kemal, yüksek seviye; diğeri ise, Arap olmayan unisurların bu ilme gösterdikleri itina... Nitekim ez-Zamahşerî (öl. 538/1143), tefsirini tamamen bu ilmin esasları üzerine oturtmuştur².

Bu ekolün en bariz özelliği, şekilden ziyade öze, manaya önem vermesidir. Öyle sanılıyorki bunun da sebebi, o mntıkada akli ve felsefi ilimlerin yaygınlaşmış olması ve tabiatları icabı o mntıkada yaşayanların akli ilimlere daha meyyal olmalarından ileri gelmektedir³. Bu ekolün belâgat mahsullerinde tarifler, taksimler, sınırlamalar ve diğerkonular, hep mantık ve felsefe üslûbu ile yapılmıştır. Akli ve Vazî delâletlerden, insanın iç ve dış duygularından, mahmûl, mevzu, icâb ve selb gibi konulardan bahsedilmiştir. Bu ekolün birbaşka vasfı da, edebî örneklerin azlığıdır. Yani mantık ile felsefenin karakteri icabı bolca taksimat yapılmış olmasına rağmen, şiir ve darb-ı mesel gibi edebî örneklerin az kullanılmış olmasıdır.

Abdulkahir el-Cürcânî’nin (öl. 471/1078) de, el-Cahız gibi, iki şahsiyet ortaya koyduğu söylenebilir. ”Delailü’l-i’caz” isimli eserinde ”Kelâm-Felsefe”, ”Esrarü’l-belâğa” isimli eserinde de ”Edebiyat” şahsiyeti göze çarpmaktadır. Birinci eserinde, diyalektik mantık (cedel) usulünü kullanarak, Kur’an’ın fasahtındaki i’caz delillerini ortaya koymak için fikir üretmiştir. Bu eseriyle Abdulkahir, tefsirinde (el-Keşşaf) ki uygulamaları ile ez-Zamahşerî, ”Nihayeti’l-icaz fi dirayeti’l-i’caz”⁴ isimli eseri ile Fahrüddin er-Razî (öl. 606/1209) ve ”Miftahu’l-ulûm” adlı eserinin üçüncü kısmıyla es-Sekkâkî (öl. 626/1228) bu ekolün en seçkin müellifleri olarak görülmektedirler.

(1) bk. Ahmet Matlûb, el-Belâğa indes-Sekkâkî, s. 101 v.dd. ;el-Kazvini ve şuruh’ut-telhis, s. 35 v. dd; Emin el-Hûlî, Dairetü’l-maarif el-İslâmiye, IV, 68 vd.

(2) Geniş bilgi için bk. Mukaddime, s. 433, 543,552

(3) bk. Ahmet Matlûb, el-Kazvini, s. 40

(4) Bu eser, tarafımızca tabkik edilmiştir.

Meşârika ekolü manaya ağırlık vermekle beraber, bedîî sanatları büyük capta ihmal ettiği söylenemez. Muhammed er-Raduanî (H.V. asır), "Tercümanü'l-belâğa" isimli te'lifinde, farsça olarak açıklanan sadece bedîî sanatlara yer vermiştir. Harezşahlara en ünlü kâtibi Reşidüddin el-Vatvat (öl.573/1177) Arapça ve Farsça örneklerle süslediği "Hadâiku's-sihr fi dekáiki' şir" isimli eserini, keza bedîî sanatlara tahsis ettiği görülmekte ve Meşârika çevresinden olmakla beraber, Vatvat'ın bu eserinde mantık ve felsefe tesirleri görülmemektedir.

ARAP VE BÜLEĞA (Mısır, Şam ve Irak) EKOLÜ

Şairler ile yazarlar (Küttab) ın meydana getirdikleri bir ekoldür. İslâmî coğrafyanın orta bölgesinde, başka bir deyişle halis arap mntikasında meydana gelen bu ekolde, konuların tarif ve taksimlerine fazla yer verilmez. Üslûb sade ve konular kolayca anlaşılır. Çünkü katiplikle Şairler, garip ve mübtezel olmayan kelimeleri kullanmada en çok titizlik gösteren edebiyatçılardır. Bu ekolün te'liflerinde, Meşârika'nın zıddına, taksimat az olmakla beraber edebî örneklerin bolca yer aldığı görülmektedir. Bir veya iki satır içinde gösterilen bir kaideyi izah için, şiir ve nesirden getirilen örnekler sayfaları geçer. Meselâ bu ekolün en önde gelen şimâllarından İbn Mu'tez "İstiâre" veya "Cinâs"ı izah ederken, Kur'an, Hadis, Ashab'ın sözleri, eski ve yeni Şairlerin şiirlerinden bolca örnekler vererek, üstün bir edebî his ve zevk içinde konuları işlediği görülmektedir¹. el-Askerî Ebu Hilâl, konuları taksim ve tevbide kelâm ve felsefe metodunu uygulamış ise de, tek konu için verdiği bir çok misallerle edebî ekolün önemli örneğini sergilemiştir. Abdulkahir el-Cürçânî, yukarıda sözü edilen "Esrarü'l-belağa" isimli eseri ile bu ekoldeki yerini almış bulunmaktadır.

Bu ekolün birinci derecede liderinin "Sirrü'l-fasaha" isimli meşhur eserin sahibi İbn Sinân el-Hafacî (öl. 466/1073) olduğu söylenmektedir². el-Hafacî, lafızların fasahatına çok önem vermektedir. Müfred lafızların fasahatına verilen bu önem sebebiyle olacak ki, bu ekolün çevresinde bedîî sanatlar daha çok gelişmiştir. Meselâ aynı ekolden olan İbn Münkiz (öl. 584/1188)'in "el-Bedi' fi nakdi's-şi'r" ve İbn Ebi'l İsba' el-Mısırî'nin (öl. 654/1256) "Tahriru't-tahbir" ve "Bedi'ü'l-Kur'an" adlı eserleri, edebî sanatlara bu ekolün nedenli önem verdiğini gösteren önemli delillerdir. Halebli el-Hafacî'den sonra bu ekolün Orta Şarktaki en büyük temsilcisinin, Zıyâuddîn İbün'l-esîr (öl. 637/1239) olduğu görülmektedir. Bir "mukaddime" ile iki "makale"den meydana gelen³ "el-Meselü's-sair" isimli eserinin, el-Hafacî'nin kurduğu işkelet üzerinde geliştirildiği söylenebilir.

(1) bk. el-Bedi', s. 3 vd; 25 vd

(2) bk. el-Bürhan, nşr. Ahmet Matlûb, H. el-Hadisî, mukaddime, s. 10.

(3) bk. I, 37

Ekolleşmenin hızlanmasında en büyük payın, şairlerde olduğu görülüyor. Mesela Şair Ebu Temmam (öl. 231/846) ile Şair el-Buhturî (öl. 284/897) arasında yapılan mukayeselerde, birincisinin garip bir teşbih, nâdir bir mana ve hikmet yakalamak için gayret harcıyıp lafzı tamamen ihmal ettiği söylenirken; el-Buhturînin daha tabii, üslûbu akıcı ve lafız seçiminde daha başarılı olduğu ortaya çıkmıştır. Böylelikle Şair ve Yazarlar, ortaya çıkan bu iki üslûb çerçevesinde yürümüşlerdir¹. Yeri gelmişken şu hususa da işaret etmek lazımdır ki, Meşârika'nın lideri Abdulkahir el-Curcanî, lafzı tamamen ihmal edip "var veya yok her şey mana" diyenleri de tasvip etmediği² ve böylelikle şiirde el-Buhturî'yi tercih ettiği görülmektedir.

Bu ekolün lideri olan el-Hafacî fesahatı, terkinin en küçük parçalarından, yani "ses", "harf" ve "müfret kelimeler"den başlayarak gelişen bir silsile içinde ararken³, haliyle bedîî sanatların gelişmesine de hizmet etmiş oldu. el-Hafacî'nin çağdaşı ve Meşârikanın lideri olan Abdulkahir el-Cürcanî, terkinin parçalarına pek iltifat etmeden, tüm belagât özelliklerini terkinde, başka bir deyişle bu özellikleri cümle tekniğinde aramıştır. Dolayısıyla eserlerinde, bedîî sanatlara pek raslanmaz. Mananın seciyesine uygun olmayan bedîî figürlerin tümüne karşıdır. Zikrettiği üç beş sanatı (Secî', Cinâs, Tıbak, Tevşih ve Reddül-acüz ales'-sadr gibi)⁴, mana ile olan münasebetleri zımnında zikretmiştir. Fakat her iki ekolün liderlerden sonraki birinci derece temsilcileri Fahrüddin er-Razî ile İbnü'l-Esîr'in, bu ekoller arasında köprü kurdukları görülüyor. Mesela er-Razî, telhüscüsü olduğu Abdulkahir'in "Nazm" nazariyesini uzun uzun müdafaa ettikten sonra, oluşturduğu yumuşak bir zeminle "harf" ve "müfret kelimeler" in meziyetlerine geçiş yaparak yaptığı izahlar esnasında, irilî ufaklı altmışa yakın bedîî sanatı eserine ithal etmiştir⁵. Öte yandan İbnü'l-Esîr, fesahatı lafızlarda ve edebî sanatlarda ararken yine münasib bir geçiş yaparak, "Nazm" (=te'lif veya üslûb) belâğatının önemine ve esrarına dikkat çekerek Abdulkahir'in kullandığı örnekleri aynen naklettiği görülmektedir⁶.

(1) Şevki-Zayf, el-Belâgatü Tatabvürün ve Tarih, s. 128

(2) Delailü'l-İ'caz, s. 252 vd.

(3) bk. Sırrü'l-fasaha, s. 15 v. dd.

(4) Esrarü'l-Belâğa, s. 11,20,368,371.

(5) bk. Nihayetü'l-icaz fi Dirayeti'l-İ'caz, tahk N. HACİMÜFTÜOĞLU, s. 24. vdd.

(6) bk. el-Meseli's-sâir, I, 214; Burada üzülecek bir hususa işaret etmek istiyoruz: İbnü'l-Esîr, Abdulkahir el-Curcanî'nin kullandığı misalleri kelimesi kelimesine, aynı üslûbla naklettiği halde kaynak vermemekte, bunun da ötesinde, "te'lif belâğatı"na kendisinden önce hiç bir müellifin işaret etmediğini söyleyebilmektedir. Oysa te'lif belâğatı, Abdulkahir'i dünya çapında şöhrete kavuşturan "Nazm" nazariyesinin tam kendisidir.

M E Ğ Â R İ B E "Batılı" anlamına gelen "meğribî" kelimesinin çoğulu (BEDİ'CİLER) olan "M e ğ a r i b e"¹ deyimi, öyle sanılıyorki ilk kez E K O L U İbn Haldun tarafından kullanılmıştır. Doğulu anlamında-ki "meşrikî" kelimesinin çoğulu olan "Meşârika" gibi.

İbn Haldun belâgat ilmini değerlendirirken, Meğaribe alimlerinin "Bedi" ilmine niçin ağırlık verdiklerini, sebepleri ile birlikte şöyle açıklamaktadır: "Mağribli alimler, belâğatın özellikle Bedi' kısmına önem vererek, onu şüire mahsus edebî ilimler cümlesin-den saydılar. Çeşitli, istilahlar, bablar ve neviler ihdas ederek, bunların Arap dilinden olduğunu sandılar. Mağrib alimlerini bu tercihe yönelten baş sebep, onların kelimeyi süslemeye olan düşkünlükleri ve Bedi ilminin, diğerlerine nisbetle daha kolay elde edilebilmesindedir. Belagat (=Maani) ile Beyânın girift problemleri, dakik incelemeyi gerektirdiğinden, bu ilimlerden istifade etmeleri kendilerine oldukça zor gelmiş ve bundan dolayı da bu iki ilimde yavan kalmışlardır. Afrika İlim erbabından "bedî" alanında eser yazanların başında İbn Reşîk (öl. 456/1063) gelir. Onun "el-Umde" adlı eseri meşhur olup Afrika ve Endülüs belagat müelliflerinin büyük çoğunluğu, bunun metodundan hareket etmişlerdir"²

İbn Haldun kalkınmışlığı (medeniyeti), derin ilmî tefekkürün şartı olarak benimsemekte ve oğünki İslâmî coğrafyanın batısını, doğuya nisbetle daha geride görmektedir.³ Bundan dolayı geri kalmış bir çevrenin müellifleri, derin tefekkür nosyonuna sahip olamayıp, ancak kelime süsleri (Bedüyyât) hakkında fikir üretileceklerini vurgulamaktadır.

Mümkün mertebe özet olarak izaha çalışılan bu ekollerin birbirleriyle olan ilişkileri hakkında denebilir ki, aynı kültür potası içinde gelişen bu akımları kesin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Edibler metodu ile eserini yazdığını söyleyen Ebu Hilâl el-Askerî⁴, Meşarikanın taksimatı silindendi kendini alamamıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi Meşarikanın lideri Abdulkahir, "Esrarü'l-belâğa" isimli eseriyle, Edebiyatçılar ekolünün ölçülerini dahi zorlayan en olumlu örneğini ortaya koymuştur. F. er-Razî, manaya ağırlık vermekle beraber, Vatvat'tan nakdettiği edebî (bediî) sanatlarla ve bu meyanda gündeme getirdiği "Kelime Fesahati", ile, diğer iki ekol arasında önemli bir köprü kurduğu görülmektedir. Meğaribe ekolünün lideri sayılan Kayravan'lı İbn Reşîk

(1) Kuzey Afrikanın tümü Müslümanlar tarafından fehedilince, üç ayrı coğrafi bölgeye ayırıldıkları görülüyor. "Meğrib-i Ednâ", yani en yakın Batı; bunun merkezi Kayravandır. Arap memleketlerine ve Hilâfet merkezine en yakın olması hasebiyle bu isim verilmiştir. İkincisi "Meğrib-i Evsat" yani, Orta -Batıdır. Bu bölgenin merkezi Tilimsan ve Cezayir'dir. Üçüncü bölge, "Meğrib-i Aksa" yani, Uzak -Batıdır. Bu bölgenin merkezi de Fas'tır. (bk. A. Emin, Zuhru'l-İslâm, I, 291)

(2) Mukaddime, s. 552

(3) Ayn. eser, s. 463,552

(4) es-Sinaateyn, s. 15

in, "Bedii" sanatlara ihtimam gösterdiği gözetleniyorsa da, usul bakımından "Meşarika"ya yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Hulasa olarak diye bilirizki "Meşarika" ekolü, diğer ekolleri himayesine almış ve "B e l â g a t" denince de, ilk akla gelen bir ekol olma hüviyetini tarih boyunca muhafaza edegelmiştir.

ANADOLU BELÂĞAT ÇALIŞMALARI

İslâm Dinini kabul eden Türkler, o dinin terim, deyim, kelime ve kavramlarını da öğrenmeyi bir inaç gereği saymışlardır. Türkler Arapçadan direkt istifade ettikleri gibi, kendilerinden önce müslüman olan Farslardan da istifade ettikleri inkâr edilemez. Medreselerin, İslâm milletlerine ait ortak kültür kuruluşları olduğu göz önüne alınırsa, Anadolu Belâgat Çalışmalarının da bu ortaklık içinde şekil aldığı görülür.

Anadolu, yukarda sözü edilen ekollerin çevresiyle rahatça alış veriş yapabilecek coğrafi bir konuma sahiptir. Aslında, Anadolu'nun Türkistan ve çevresi ile olan göbek bağının hiç kopmadan ilim cihetiyle de devam ettiği, tarihî gerçeklere dayanılarak rahatça söylenebilir¹ Yavuz Selîm ile Kanunî dönemlerinde vuku bulan ilhaklarla Şam, Bağdat, ve Kahire gibi ilim merkezleri ile de sıkı bir kültür diyalogu içine girilmiştir. Bu durum müvacehesinde Anadolu Belâgat çalışmaları, önceki üç ekolün izlerini taşıyan "T e r k i b c i" bir karakter arzettiği görülmektedir. Tanzimatla başlayan Avrupaî edebiyat gelişimi içinde meydana getirilen belâgat mahsulleri, kanaatımıza göre yine bu terki içinde mutalaa olunmalıdır.

Anadolu da yapılan belâgat çalışmalarını, Arapça ve Türkçe yapılmış çalışmalar olarak, iki gurupta ele almak lazımdır. Meselâ, Arapça yapılmış olan çalışmalar, genelde "şerh" ve "haşiye" niteliğini arzederken, Türkçe yapılmış çalışmalar "te'lif" ve "terceme" niteliğini taşımaktadır. Arapça şerh ve haşiyeler, "Meşarika" ekolünün ileri gelir temsilcilerinden es-Sekkâkî'nin "Miftahu'l-ülüm"ünde yer alan belâgat kısmı ile bu kısım üzerinde yapılmış olan "Telhîs", "Şerh" ve "Haşiye"ler etrafında cereyan etmiştir. Celalüddin el-Kazvîni (öl. 739/1338)'nin "Telhîsu'l-miftah" isimli eseri ile buna şerh olarak yazdığı "el-izâh" isimli eseri, yine Sekkâkî'nin eseri üzerine Abdurranman el-İcî (öl. 756/1355) tarafından "el-Fevaidü'l-ğyasiyye" adıyla yazılan telhîs ve bu telhîsler üzerinde yazılmış bulunan şerh ve haşiyeler, adeta bir Sekkâkî gurubu meydana getirdiği görülmektedir. Gerek bu kitapların ve gerekse el-Kazvîni'nin "Telhîs"i

(1) Anadoluda kemikleşen Türk-İslâm medeniyetinin maddî ve manevî mimarları arasında önemli yer işgal eden Mevlâna (öl. 1273 m.)'nin Belh'ten, Cemalüddin Aksarayî (öl. 1389 m.) ile Musannifek (öl. 1471 m.)'in Herat'tan, Emir Buharî (öl. 1429 m.)'nin Buhara'dan Ali Kuşçu (öl. 1474 m.)'nin Semerkand'tan ve o bölgeden daha nice alimlerin Anadoluya göç ettikleri, tevatür derecesinde sabit bir gerçek'tir.

üzerine Sa'düddin et-Taftazanî (öl. 792/1389) tarafından "el-Mutavvel" ve "el-Muhtasar" adıyla yazılan şerhlerin Anadolu medreselerinde ders kitabı olarak takip edilmiş olması, aynı dil ile daha başka bir hayli şerh, haşiye ve ta'liklerin yazılmasına sebep olmuştur¹.

Burada bızce üzerinde durulması ve belirtilmesi gereken önemli bir husus vardır ki, oda şudur: Şerh ve haşiye adıyla yazılan bazı eserler, bu isimlerle değil de, müstakil çalışmalar olarak takdim edilmiş olsaydı, çok daha faydalı bir yol izlenmiş olacaktı. Meselâ Hasan Çelebi (öl. 886/1481)'nin "el-Mutavval" üzerine yazdığı "Haşiye"si, orijinal fikirlerle dolu olmasına rağmen, maalesef "haşiye" tabirinin donukluğu altında zayıflayıp gitmektedir. Keza adı geçen el-İcî'nin on varak civarındaki "Telhîs"ını, Taşköprüzade (öl. 968/1560) 280 küsur sayfa içinde şerh ve izâh ederek, metinde işaret dahi edilmeyen bir hayli belâgat konularına açıklık getirmesine rağmen, eserin şahsiyeti, yine maalesef "Şerh" tabirinin bıkırtıcı maskesi altında ezilip yok edilmektedir. Burada tek tek tanıtamıyacağımız² diğer şerh ve haşiyeler için aynı hükmü vermemek elde değildir. Bunun yanında, belâgat ilminin girift problemlerini müstakil risalelerle izah eden, bazı önemli tartışmaları gündeme getiren ve "Telhîs"leri daha da telhîs edip sonra da şerh eden Anadolu müellifleri de az değildir. Örnek olarak bir kaç tanesine temas etmek isteriz.

"Müftiyyü's-sakaleyn" namıyla meşhur Şeyhu'l-İslâm İbn Kemâl Ahmet Semseddin Efendi (öl. 940/1534), Dinî ve Edebî sahalardaki muğlak (kapalı) meselelerle boğuşmaktan zevk alan bir alim olarak görülmektedir. Balâgat alanında yazdığı "Üslûbu'l-Hekim", "Telvînü'l-Hitab", "et-Teğlib", "el-Havassu ve'l-mezâya", "Tahkiku'l-müşakele", "el-Mecâz", "İlmü'l-Maanî ve'l-Beyân", "Tahkiku İcazi'l-Kur'an" ve "en-Nazmu ve's-Sıyâğa" gibi risaleleri³, onun girift problemlere çözüm aramaktan ne kadar zevk aldığını ortaya koyan önemli belgelerdir. Posaya yer vermeden ilmin özüne dalan İbn Kemâl, kendi orijinal fikirlerini sergilerken, o konuda söz söyleyenleri de ihmal etmemiştir. Meselâ adı geçen son risalede "Nazm ve Sıyâgat" konusunu işlerken, asırlarca belagatçıları meşgul eden Abdulkahir el-Cürcanî'nin bu isimle meşhur olan nazariyesini komprime haline getirip takdim ettiği görülmektedir. Bunu yaparken de, es-Sekkâkî, el-Kazvinî, et-Taftazanî ve Seyyid Şerif el-Cürcanî (öl. 816/1413) gibi meşhur belâgatçıları tenkit etmeden geçememiştir. Bu tenkit üslûbu, diğer risalelerin ortak karakteri mahiyetinde görülmektedir. Sekkâkî'nin adı geçen "el-Miftah"ını ten-

(1) Telhîs üzerine yazılmış şerh ve haşiyeler için bk. Keşfu'z-zunûn, I, 473, vd.

(2) Diğer Anadolu müellif ve eserleri için bk. Keşfu'z-zunûn, göst. yer.; Ahmet Mustafa el-Merağî, Tarihu ulûmil-belâğa, s. 150, 154, 161, 165, 169, 170, 171, 176, 178, 181, 182

(3) Resail Macmuası, Şahsî Ktp. yz., sözü edilen belâğa risalelerinden sadece iki tanesinin, "Tahkiku'l-müşakele" ile "Üslûbü'l-hekim" in basıldığı görülmüyor (bk. Resail-i İbn- Kemal I-II, 1896)

kit ve tashih ederek "Tağyirü'l-Miftah"¹ ve "el-Miftah" ile yukarda sözü edilen "el-İzah" isimli eserlerde yer alan şürleri açıkladığı "Şerhu ebyati'l-İzah ve'l-Miftah"² adlı başka eserleri de vardır.

Anadolu müelliflerinden adı geçen Taşköprüzade, "Mesalikü'l-halâs fi Me-hâlikü'l-havas"³ adlı risalede önemli bir tartışmayı gündeme getirmektedir. Tartışmanın mahiyeti ve konusu şöyle: Takriben kendisinden 150 yıl önce, meşhûr hükümdar Timurlenk (öl. 1405 m.)'in huzurunda, yukarda sözü edilen iki meşhur alim Sa'düddin Taftazani ile Seyid Şerif Cürcanı arasında bir münazara vuku bulmuştu. Konusunu "ulâike alâ hudern min Rabbihim" (el-Bakara, 2/5) ayetindeki "İsti'areler" in meydana getirdiği bu münazaranın hakemi, Nü'manüddin Ebu Abdilcebar el-Mu'tezilî, Taftazani'nin aleyhine hüküm vermiş ve hatta Taftazani'nin, bu haksız mağlubiyete dayanamıyarak kısa bir zaman sonra ölümüne sebep olduğu rivayet edilmektedir.⁴ İşte Taşköprüzade, takriben birbuçuk asır sonra konuyu yeniden gündeme getirerek adeta bir mahkeme kurup sağlam gerekçelerle, Taftazani'nin hakkını ve perestijini iade etmeye çalıştığı görülmektedir. Hiçbir inat ve ta'assuba kapılmadan, sadecê hak ve hakikati ortaya koymak için gayret harcadığını ve bunda da muvaffak olduğunu, dikkatle tetkik edilince İlahî feyzin sadece bir kavme tahsis edilmediğinin anlaşılacağını ve eski alimlerin geçmesiyle ilmin de gömülmediğini söyleyeyerek, büyük bir güvenle konuya giriştiğini beyân etmektedir.⁵ Risalenin konu başlıkları da dikkati çekmektedir. Meselâ "Mukaddime" (öncü), "Meymene" (sağ kanat), "Meysere" (sol kanat), "Kalb" (merkez) ve "Sâka" (Öncünün zıddı, artçı) gibi fasıllarla kurduğu risalesini, adeta bir askerî tertib ve taarruz plânına benzetmektedir ki, bu da pek duyulmamış bir taksimat usulüdür.

Önce "Telhîs" yazıp, sonra da bu telhîse şerh yazan Anadolu müellifleri de vardır. Bunlardan birisi, o devrin Amasya Müftüsü Hızır b. Muhammed (öl. 1100/1688)'tir. Meselâ önce "Ünbûbü'l-belâğa fi yenbû'il-fasâha"⁶ isimli metni te'lif etmiş, sonra da "el-İfaza li Ünbûbi'l-belağa"⁷ adlı şerhini yazmıştır. Eserlerde sekkâki ve gurubunun taksimat sitili hakim ise de müellif kendi ilmi şahsiyetini ortaya koymak için önemli gayretler göstermektedir.

(1) el-Merağî, Tarihu ulûmi'l-belâğa, s. 178; TA. XXI, 481

(2) bk. Süleymaniye (Reşid ef.) Kütüp. nr. 882

(3) Şahsî Ktp. yz.

(4) bk. Keşfu'z-zunûn, II, 1663; el-Merağî Trihu ulûmi'l-belâğa, s. 158

(5) Risalenin giriş kısmında, taraflar arasındaki bu münazaraya ve hakemin taraflı tutumuna işaret edildikten sonra şöyle denmektedir: "Allahın fazl ve yardımı ile Hakk'ı batıldan ayırt ettim. Bu saygın talepte Allah'ın bana nasıl lütfettiğini gördüğünde, İlahi feyizlerin sadece bir kayme ait olmayıp diğerlerine de şamil olduğuna sanırımki kanaat getireceksin"

(6) Bağdadî, İzahu'l-meknûn, 129; Bağdadî bu metni, Muhammed b. Cafer el-Amasi'ye isnad etmektedir ki, isabetsizdir.

(7) Şahsî Ktp., yz.; Bağdadî, Ayn. eser., I, 108.

Anadolu'da Türkçe olarak yapılan belâgat çalışmalarına gelince...

Tespitlerimize göre ilk Türkçe belâgat te'lifi, İsmail Ankaravî (öl. 1041/1631) tarafından "Miftâhu'l-belâğa ve Mısbâhu'l-fesâha" adıyla ortaya konmuştur.¹ Arapça, Farsça (genelde Mesnevî'den) ve Türkçe misallerle süslenen bu küçük eser, edebiyat yolunda açılmış olan belâgat kapılarının ilki olması hasebiyle oldukça önemlidir. Maanî ilminin yer almadığı eserin birinci babında "Genel kavramlar", ikinci babında "Beyân", üçüncü babında "Bedî" anlatılmış ve dördüncü bab olarak da "İnşâ İlmi" ilâve edilmiştir.

Diyarbakir'li Sait Paşanın (öl. 1309/1891) "Mîzanü'l-edebe"² adıyla yazdığı eser, belki de Türkçe olarak yazılmış belâgat eserlerinin en güzeldir. 144 sayfalık (küçük ebat) giriş bölümünün 56 sayfasında "fesahat" ve "belâgat" kavramlarını izah etmiş, girişin geri kısmını ise muhtelif Türkçe şiirlerle tamamlamıştır. "Maanî" "Beyân" ve "Bedî" sırasıyla işlediği konularda, nazm ve nesr olarak kullandığı misallerin hepsi Türkçedir. Sait Paşa bu eserinde, "Meşarika" ve Büleğa" ekollerinin hususiyetlerini arz etmekle bir "Terkibcilik" örneği verdiği söylenebilir.

Meşhur edîb Müallim Naci (öl. 1310/1893), sözlük mahiyetinde dahi olsa, belâgat deyimlerine dair en sağlam bilgileri, özellikle Türk Edebiyatında kullanılan edebî terimleri ihtiva eden ve "İstilahat-i Edebiye"³ adıyla bilinen eserini yazmıştır. M. Naci ayrıca, "İ'caz-i Kur'an"⁴ adıyla bir başka risale de te'lif etmiştir. "Kitab-ı mukaddesimiz Kur'an-ı Kerimin İ'cazından kim bahsedebilecek?.. Sözdeki i'cazın meratibinden habîr olan fusaha ve büleğa değil mi?.." ⁵ soru ve cevabını verdikten sonra, F. er-Razî'den sitayışla bahsedip "Fatiha" süresi tefsirinde yer alan "Fatiha süresinden istinbat olunan akfî sırlar"⁶ başlıklı kısmını, aynı başlıkla terceme ederek eserine ithal ettiği görülmektedir.⁷

Önemli belâgat te'liflerinden birisi de, Cevdet Paşanın (öl. 1895 m.) "Belâgat-i Osmaniye"⁸ isimli eseridir. Sekkâkî gurubunun metoduna göre işlediği konularda, aralarında kendine ait bir hayli beyitlerin de yer aldığı hep Türkçe misaller kullanmıştır. Son kısım olan "Bedî"⁹e, "Tarih Düşürme Sanatı"¹⁰nı ilâve ederek, önceleri görülmiyen yeni bir faslı ihdas etmiştir. Edebiyat çevrelerinde

(1) Bu eser ilk kez "Tasvir-i Efkâr" matbaasında, 1284 (1867) de basılmıştır.

(2) Bu eser, 1305 (1887) de İstanbul'da basılmıştır.

(3) 1307 (1889) İstanbul

(4) Bu risale önce "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinde makale olarak yayınlanmış, daha sonra müstakil olarak 1308 (1890) da İstanbul'da basılmıştır.

(5) Ayn. eser, s. 5

(6) er-Razî, Tefsirü'l-Kebîr, I, 179

(7) M. Naci, Ayn. eser, s. 10 vd.

(8) 1298 (1880), İstanbul

meydana getirdiği tartışmalar sebebiyle bu eserin, önemini daha da artırdığı görülmektedir¹.

Recâzade Ekrem (öl. 1914 m.)'in te'lif ettiği "Ta'lim-i Edebiyât" isimli eserinin, o devirde yeni bir çağır başlattığı söylenebilir. Meselâ alışıla gelmiş olan Sekkâkî gurubunun te'lif metoduna, yani "Maanî", "Beyân" ve "Bedî" taksimat usulüne yer verilmeden, konular arası görülen münasebet sebebiyle takdim ve te'hirlen yapılmış, eser üstün bir edebî zevk ve üslûb ile inşa edilmiştir. Müellif, eserin tertibinde bazı Fransızca eserlere müracaat ettiğini zikrediyorsa da ², bu eserlerin neler olduğuna işaret etmemektedir. Acaba bu eserler, orijinal Fransızca belâgat ilmini ihtivâ eden te'lifler midir?.. Yoksa, doğu belâgatından Fransızca'ya terceme edilmiş olan belâgat mahsulleri midir?..³ Şöyle veya böyle, her ne suretle olursa olsun, doğu belâgatında sözü edilmiyen yeni bir şeyin ihdâs veya ithal edildiğini söylemek oldukça zordur. Yukarıda sözü edilen belâgat ekollerinin ortak karakterleri ciddi bir şekilde tetkik edilince, söz konusu eserin bu ortak karakterin bir mahsulü olduğu görülecektir. Batı yazarlarına ait bazı edebî metinlerden örnekler verilmiş olması, bir "Tanzimatçılık" vasfıdır. Belâgat, bir gramer bilgisi değildir. Zihinde oluşan mananın gramer düzenine uygun olarak aktarılmasıdır. Binaenaleyh düşünebilen her milletin gerek şiiri ve gerekse edebî nesri ile rahatça istişhad olunabilir ve bu istişhad, yani konuların izahında kullanılan misaller, ilmin karakterini etkileyemez.

Manastır'lı M. Rifat'ın te'lif ettiği "Mecami'ü'l-edeb" adlı serinin ilk dört kitabını (Usûl-ü Fesahat, Maanî, Beyân ve Bedî'i) hatırlatmadan geçemeyeceğiz. Bu eser, Sekkâkî gurubunun metodu üzere hazırlanmış ve üç dil ile, yeni Türkçe Arapça ve Farsça bol örneklerle beslenerek meydana getirilmiş değerli bir eserdir.

Hulasa olarak denebilir ki Anadolu belâgat çalışmaları, genelde "Meşârîka" belâgat ekolününün hakim olduğu ve diğer ekollerden de rahatça istifade ettiği bir görünüm arz etmektedir. Türkçe yapılmış olan belâgat çalışmalarının bizce

(1) "Mizanü'l-belâga" ve "Sefinetü'l-belâga" isimli eserlerin sahibi Abdurrahman Süreyya (öl. 1904 m.) tarafından C. Paşanın bu eserine "Ta'likat-i belâgat-i Osmaniye" adıyla bir kritik yazılmıştır. Bir Hukuk talebesi tarafından "Halli ta'likât" adıyla A. Süreyya'ya cevap verilmiş, bu cevap aynı müellif tarafından "Tahlil" adıyla red edilmiştir. Bu kez yine Hukuk talebelerinden bir grup (Mehmet Faik, Mahmut Esat ve Ali Sedât), "Reddi Tahlil" adıyla karşılık vermiştir. "Edebiyat-i Osmaniye" adlı değerli eserin sahibi ve C. Paşa'nın söz konusu eserine (ilk kırk sayfasına) "Şerhu'l-belâga" adıyla şerh yazan Hacı İbrahim ef. (öl. 1889 m.)'de bu kavgada yer alarak "Temyiz-i Ta'likat" adıyla, A. Süreyya'ya sert bir cevap vermiştir. A. Süreyya "Lüzûm-ma layelzem" adlı bir makale ile itirazda bulunmuş, bu kez Mahmut Esat tarafından "İttam-i Temyiz" adlı risale ile reddedilmiştir.

(2) bk. Ta'lim-i Edebiyat, s. 13

(3) Meselâ, Mîr Şemsüddin el-Fakîr'in "Hadaiku'l-belâga" isimli eseri, müsteşrik M. Garcin De Tassy tarafından "Rhetorique Musulmanes" adıyla 1832'de Fransızcaya terceme edilmiş ve 1844'te Paris'te neşredilmiştir (bk. A.Ü.Kütüp. Fındıkoğlu, nr. 892. 7, T 27)

en önemli özelliği, "Edebiyat için Belâgat" imajını vermiş olmasıdır. "Kur'an'ın İ'câzını idrâk ve Edebiyat için belâgat" gibi ikili hedef, Ayet ve Hadislerden misaller verilmemekle, bir hedefe inhisar etmiş oldu. İslâm alemine nisbetle bu ilmin batıda daha az gelişmiş olması, öyle sanıyoruz ki bu hedefin teke münhasır kalmasından ileri gelmektedir. Her halde Kur'an'ının İ'cazı üzerinde yapılmış bulunan sayısız çalışmalar dikkati çekmiş olacak ki, İncil'in belâgatı üzerinde yeni araştırmaların yapılacağı rivayet edilmektedir¹. Anadolu belâgat çalışmalarının ölümüne terkedilişi, kanımıza göre bu inhisarın sonucudur. "Ölüm" ta'biri, hiç de abartılmış bir ta'bir değildir. Zira Ahmet Reşit Rey (öl. 1956)'in 1910 tarihinde basılan "Nazariyat-ı Edebiye" isimli eserinden sonra, derli toplu te'lifin göze çarptığı söylenemez. Tahirü'l-Mevlevî (öl. 1951 m.)'nin sözlük mahiyetindeki "Edebiyat Lugatı" dışında, harf inkılâbından sonra ciddî bir belâgat çalışmasının yapıldığına henüz şahit olamadığımızı üzülererek kaydetmek isteriz.

KAYNAKLAR

ABDULKAHİR el-CÛRCANI: Delâilü'l-İ'câz, nşr. Mahmud M. Şakir, Kahire 1984

— : Esrarü'l-belâgat, nşr. H. Ritter, İstanbul 1954.

Ahmet Cevdet Paşa : Belâgat-ı Osmaniye, İstanbul 1298

Ahmet Emîn : Zuhru'l-İslâm, Kahire 1966, I-IV.

Ahmet Matlûb : el-Belâgatü indes-Sekkâkî, Bağdat 1964

— : el-Kazvinî ve Şuruhu't-telhis, Bağdat, 1967

Ahmet Mustafa el-Merağî : Tarihu Ulûmi'l-belâğa, Kahire 1950.

Ankaravî İsmail Rüsûhî : Miftahu'l-belâğa ve Mısbahu'l-fesaha, İstanbul 1867

Aristo : Poetika (=Fennü's-şî'r), Arap. trc. Abdurrahman Bedevî Beyrut 1973

Bağdatlı İsmail Paşa : İzahu'l-meknûn, İstanbul 1972, I-II.

Ebu Hilâl el-Askerî : Kitabü's-sinaateyn, nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim, Ali el-Becvî, Kahire

Emîn el-Hûlî : Dairetü'l-Maarif el-İslâmiye, IV (Belaâgat maddesi)

Encyclopedia Universalis, Fransa 1974, I-XX (Retorik maddesi)

Fahrüddin er-Razî : Nihayetü'l-İcâz fi Dirâyeti'l-İ'câz, tahk. N. HACİMÜF-TÜOĞLU- Erzurum, 1987

— : Tefsirü'l-Kebîr, Kahire (birinci baskı) I-XXXII

H. Ritter : (Esrarü'l-belâğa), İngilizce giriş., İstanbul 1954.

İbrahim Sellâme : Belâgatü Aristo beyne'l-Arabi ve'l-Yunan, Kahire 1952

İbn Haldûn : Mukaddime, Beyrut

(1) bk. Encyclopedia Universalis, XIV, 236

- İbn Kemâl : Resail Mecmuası, Şahsî ktp.
- İbn Mu'tez : Kitabü'l-Bedî, I. Kratchkovsky, London 1935
- İbnü'l-Esir Zıyâuddin : el-Meseli's-sair fi Edebi'l-kâtib ve's-şair, nşr. A. el-Hufi, B. Tabane, Kahire, I-IV
- İbn Sinaân el-Hafaci: Sirru'l-Fesaha, Beyrut 1982
- Kâtib Çelebî : Keşfu'z-zunûn, İstanbul 1971, I-II.
- Kemaleddin ez-zemlekânî : el-Bürhan, nşr. Ahmet Matlûb, H. e-Hadisî, Mukaddime, Bağdat, 1974.
- Manastırlı. M. Rifat : Mecami'u'l-edeb, İstanbul 1308
- Muallim Nâci : Istilahat-ı Edebiye, İstanbul 1889
- : İ'caz-ı Kur'an, İstanbul 1890
- Recâizade Ekrem : Ta'lim-i Edebiyât, İstanbul 1299
- Sait Paşa (Diyarbakir'li) : Mîzanü'l-edeb, İstanbul 1887
- es-Suyûtî Celâlüddin : Hüsnü'l-muhazara, Kahire 1321, I-II
- Şevkî Zayf : el-Belâgatü Tatavvürün ve Tarihü, Kahire 1965.
- Taha Hüseyin : La Rhetorique Arabe de Djahız a Abdelkahir (=el-Beyânü'l-Arabî mine'l-Câhız ilâ Abdilkahir), Arapçaya trc. Abdulhamit el-Abdbadî, Nakdü'n-nesr, Mukaddime, Beyrut 1980
- Taşköprüzade Ahmet b. Mustafa : Mesâlikü'l-halâs fi mehâlikü'l-havas, Şahsî ktp.